

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FREMMED ARBEJDSKRAFT I DANMARK FØR 1. VERDENSKRIG

En arkivudstilling

Arrangeret af
Landsarkivet for Sjælland m. m.

KØBENHAVN 1977

FREMMED ARBEJDSKRAFT I DANMARK FØR 1. VERDENSKRIG

En arkivudstilling

Arrangeret af
Landsarkivet for Sjælland m. m.

KØBENHAVN 1977

Forord

Arkiyudstillingen "Fremmed arbejdskraft i Danmark før 1. verdenskrig" er tænkt som en upretentiøs smagsprøve på arkivalier og billeder, som kan indgå i forskellige undersøgelser af et vidtspændende og langt fra udtømt emne. I de senere års danske og udenlandske historieforskning har man i forbindelse med demografiske studier interesseret sig for vandringer i og mellem landene: hvorfor, hvornår og hvordan? Næsteften den store emigrationsbølge i de sidste årtier af forrige århundrede og begyndelsen af dette er sæsonindvandringen af svenskere og siden polakker i samme periode den mest kendte. Der har været foretaget forskellige undersøgelser over de centrale sider af denne indvandrings historie af Nationalmuseet og Lolland-Falsters Stiftsmuseum (se litteraturlisten), og dette udforskningsarbejde har været en uvurderlig støtte ved tilrettelæggelsen af nærværende udstilling, som dels præsenterer nogle af de kendte resultater, og dels peger på primært arkivmateriale, som vi har ment kunne fortjene mere opmærksomhed. Endelig kan det nævnes, at arkivpersonalet på landsarkivets læsesal inden for det seneste år har fået en del forespørgsler om mulige lokale kilder til f.eks. studiet af, hvordan den indvandrede arbejdskraft klarede sig i det danske samfund.

Udstillingen har adskillige begrænsninger, som først og fremmest er betinget af den tid, der har kunnet afses til tilrettelæggelsen, dernæst af de arkivalier, fremmedarbejderspørgsmålet har afsat i de offentlige arkiver. Der kom fremmed arbejdskraft til andre egne af landet end de, der belyses her - overvejende Bornholm og Lolland-Falster -, men dels har man især ønsket at belyse egne, som henhører under landsarkivets område, og dels var det talmæssigt disse syd- og sydøstdanske områder, der blev stærkest præget af de fremmede.

De udstillede arkivalier er for størstepartens vedkommende på en eller anden måde knyttet til lovgivningen for den udenlandske arbejdskraft, og da navnlig den såkaldte polaklov fra 1908, som både før og efter sin fremkomst var genstand for offentlig debat.

Et andet grundlæggende tema er de sociale og kulturelle problemer, der (dengang som nu) opstod når man kom til et land uden kendskab til sprog og de øvrige indbyggers rettigheder og pligter.

Hvad man skulle stille op med disse forskellige vanskeligheder med at have tusinder af fremmede i landet nogle måneder hvert år, blev et politisk spørgsmål, som kan ses i lyset af periodens skærpelse af social bevidsthed og det behov, man havde for at sikre sig den fremmede arbejdskrafts tilbagevenden eller forbliven.

Udstillingsplakaten viser en illustration fra en håndbog i rodfrugtdyrkning i 1892. Man ser en kvinde dybt bøjet, i færd med at udtynde roer med et kortskaftet hakkejern. I tegnerens fantasi har hun på det tidspunkt sikkert været dansk eller svensk, men få år senere ville hun være polak. Det springer i øjnene, at det arbejde ikke har været behageligt, og hvad var da mere nærliggende end at overlade det til kvinder - helst ikke landets egne! I halvfemserne altså. I det hele taget var der en uniskendelig tilbøjelighed til at anvende arbejdskraftimporten til det ensformige og lavtbetalte arbejde, som landets egne søgte væk fra, hvis der gaves andre muligheder - i U.S.A. eller i de voksende byerhverv.

Der er her, som ved de udstillinger, der i de senere år har været arrangeret i landsarkivet, lagt vægt på af formidle information om de konkrete arkivaliers indhold og opbygning og på at belyse administrative anliggender.

I erkendelse af at arkivalier ikke gør det hele, hverken æstetisk eller sagligt, er der indlånt en del billeder fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo og Det kgl. Bibliotek. For lån og stor hjælpsomhed er vi de to institutioner tak skyldig. Fra Rigsarkivet er indlånt materiale vedr. lov af 15. maj 1875 om tilsyn med fremmede og "Polakloven" af 21. august 1908 og også-hertil rettes tak.

Ideen til udstillingen er fhv. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensens, og den væsentligste del af tilrettelæggelsen er foretaget af dr. Harald Jørgensen i hans tid som lands-

arkivar. Gulvmontrene 1-6 og vægmontrene 1-8 og 11 er tilrettelagt og katalog hertil forfattet af dr. Harald Jørgensen. De øvrige montrer er tilrettelagt af arkivar Margit Mogensen, der har udarbejdet tekst hertil samt skrevet nærværende forord.

Landsarkivet for Sjælland m.m. maj 1977

Margit Mogensen
arkivar

Oversigt over udstillingsmontrene.

Gulvmontre:

- 1-4 Den svenske indvandring til Bornholm.
- 5-6 Den svenske indvandring til Lolland.
- 7 Polakkernes ankomst.
- 8 Polakkerne og sukkerroedyrkingen.
- 9 Arbejds- og boligforhold.
- 10 Polakkerne og de danske myndigheder.
- 11 Sundhed og sygdom.
- 12 Polakkerne og den katolske kirke.

Vægmontre:

- 1 Lov af 15.maj 1875 om tilsyn med fremmede m.m.
- 2 Baggrunden for polakloven af 21.august 1908.
- 3 Forberedelser til polakloven 1908.
- 4 Polakloven af 21.august 1908.
- 5 Polaklovens gennemførelse.
- 6 Polaklovens revision i 1912.
- 7 Polakkerne på Bornholm.
- 8 Svenskere som jernbane- og dønningsarbejdere.
- 9 Arbejdsgiverorganisationerne og den udenlandske arbejdskraft.
- 10 Sæsonarbejderen bliver dansk statsborger.
- 11 Den mest omtalte fremmedarbejder i Danmark.

Gulvmontrer nr. 1-4.

Den svenske indvandring til Bornholm

I sidste halvdel af 1800-tallet fandt der en kraftig svensk indvandring sted til Bornholm. Det er i samme periode, at den svenske udvandring til USA foregår, den udvandring der har fået sin litterære skildring i Vilh. Mobergs store udvandrerroman. Man kan måske formode, at endel svenskere har været ængstelige for at kaste sig ud i det helt store og uvisse, som en udvandring til Amerika må have været. Mindre kompliceret var det at sætte over til Bornholm, hvorfra man lettere kunne komme tilbage, hvis man ikke formåede at slå rod i det fremmede. Motiveringen for at drage til Bornholm har utvivlsomt været den samme, som den der drev de mange tusinder over verdenshavet. Man så ingen økonomisk fremtid i hjemstavnen og håbede på, at lykken ville stå en bi i det fremmede. I begyndelsen kom de svenske indvandrere enkeltvis til Bornholm. Senere kom hele familier, men det var fortsat enkeltpersoner, der dominerede. Udvandrerne kom navnlig fra Sveriges sydligste len, nemlig Blekinge og Kristianstads len og i vid udstrækning også fra Malmøhus len. Af og til forekommer også Kalmar len samt Hallands og Jönköbings len. Til de absolutte sjældenheder hører Båhuslen, Ørebro len og Stockholm. En ret stor indvandring har fundet sted pr. skib fra Ystad til Rønne. I 1874 oplyser byfogden i Rønne, at der i de første 8 måneder af 1874 er ankommet ca. 880 svenskere til Rønne. Meget tyder dog på, at flere er kommet til de forskellige østbornholmske havne. Formodentlig har man taget turen over Østersøen på tilfældige fiskerbåde.

Indvandrerne omfattede både mænd og kvinder. Flertallet af de unge piger tog tjeneste på de bornholmske bøndergårde som almindelige tjenestepiger. Også mange af mændene tog tjeneste som karle på landet. Teglværkerne og kulbrydningen omkring Hasle virkede også tiltrækkende, og så var der endelig de nordbornholmske stenbrud. Mange svenskere er opført som stenhuggere eller stenflækkere, men der er også en del hånd-

værkere blandt de indvandrede svenskere, navnlig smede, og endelig træffer man personer, der ernærede sig som fiskere og søfolk. Da man i 1878-79 og senere i 1891 foretog store udvidelser af Neksø havn, strømmede svenske sæsonarbejdere til. I 1878 kom således i løbet af kort tid 25 svenske arbejdere til Neksø, der alle blev beskæftiget på havnen.

Hovedkilderne til belysning af den svenske indvandring på Bornholm er først og fremmest de tilgangslistes, der blev ført af sognepræsterne, og som opbevares i sognekaldsarkiverne. De dækker stort set perioden frem til 1875-76. Fra dette tidspunkt kan man benytte retsbetjentenes journaler over udstedte opholdsboøger til fremmede (lov af 15/5 1875). En systematisk gennemgang af det bevarede kirkebogsmateriale giver mange konkrete oplysninger. I dåbsregistrene træffer man de mange svenske piger, der aktivt bidrog til befolkningsforøgelsen på Bornholm, og vielsesregistrene giver ligeledes mange værdifulde oplysninger. I visse nordbornholmske sogne optræder et betydeligt antal svenske brudefolk. I flere tilfælde kan man konstatere, at begge parter stammer fra samme svenske hjem sogn, men det er ikke ualmindeligt, at en svensk mand har fundet sig en dansk pige, eller at en svensk pige gifter sig med en bornholmer. Nogle enkelte tal vil være illustrerende. I Hasle sogn blev der i perioden 1875-1908 foretaget 429 vielser. I 77 tilfælde var brudgommen svensk, i 62 tilfælde var bruden svenskfødt. Også i Allinge kirke træffer mange svenskfødte brudefolk. I årene 1875-1901 foretoges 376 vielser, og man møder henholdsvis 123 svenskfødte mænd og 96 svenskfødte piger blandt brudefolkene. Også i Rutsker sogn kan man finde mange vielser af svenskfødte personer. En gennemgang af vielsesregisteret fra 1870-1918 fremviser således 40 svenskfødte brudgomme (af ialt 353), og det er navnlig i perioden 1901-10, at man træffer de fleste svenske brudefolk.

At den svenske indvandring til Bornholm i årene op mod 1914 har været betydelig er uden for al tvivl. Meget tyder desuden på, at mange af de indvandrede er blevet på Bornholm. Det vil imidlertid kræve meget omfattende undersøgelser nærmere at fastslå, i hvor stor udstrækning en varig bosættelse har

fundet sted. Indtil videre bør man nok regne med, at en ikke ringe del af indvandrerne efter en kortere eller længere periode påny er vendt tilbage til hjemstavnen.

Gulvmontré nr. 1.

1) Allinge kirkebog 1842-60. Pag. 122.

Opslaget viser tilgangslisten fra 1842-60. Som nr. 70 er opført tjenestedrengen Bengt Larsson, 24 år, som ankom til Allinge 21/7 1844. Det oplyses, at han ankom fra Gotland ombord på sluppen Bornneport, der førtes af skipper A.Heusten. 3 år senere (23/12 1847) kommer den 1. svenske tjenestepige til Allinge ifølge tilgangslistens nr. 151. Hun hed Petronella Cathrine Pedersd. og kom fra Simrishamn.

2) Hasle kirkebog 1840-58. Tilgangslisten pag. 169.

I tilgangslisten for 1848 finder man flere "kulgravere", både danske og svenske. Blandt de sidste finder man under nr. 33-38 svensk kulgraver Magnus Magnuson, 37 år, hans hustru Cecilie Olsdatter og 4 børn i alderen fra 12 til 1½ år. Det oplyses ikke, hvorfra i Sverige de kom.

3) Nexø af- og tilgangsliste. 1846-76, pag. 12.

Opslaget viser tilgangen i 1852 til Nexø sogn. I juni kom to svenske tjenestepiger fra Kalmar len til Nexø, nemlig den 35-årige Anna Marie Danielsson fra Borgholm på Øland og den 25-årige Sara Larsdatter. Noget tyder på, at de er kommet hånd i hånd (se datoen ud for begge: 12/6).

4) Østerlars sogns af- og tilgangslistes 1868-77. Pag. 103.

Opslaget viser under nr. 39-45 en svenskfødt familie, der er ankommet til sognet 7.aug. 1875 og anbragt i det gamle fattighus. Familien bestod af murer Ola Svendsen, 39 år, hans 43 år gamle hustru Agda Ingemannsd. og deres 5 børn i alderen 13 år til 4 måneder. Denne familie var ikke de eneste svenske, der kom til Østerlars i 1875. Tilgangslisten rummer endnu 8 svenskfødte personer fra 1875, af begge køn og alle enlige.

Gulvmontre nr. 2.

1) Allinge kirkebog 1875-88. Pag. 104.

Opslaget viser 11 vielser i Allinge kirke mellem 16/3 og 23/11 1884. I 6 af de 11 tilfælde er brudgommen svensk født. 4 af dem gifter sig med svenskfødt pige, medens 2 ægter danskfødte piger. Blandt de 11 er ligeledes en danskfødt arbejdsmand, der gifter sig med en svenskfødt pige. De fleste af de noterede svenske indvandrere stammer fra Sveriges sydligste provinser: Malmøhus og Kristianstad len samt Blekinge.

2) Hasle kirkebog 1892-1900. Pag. 130.

Opslaget viser 6 foretagne vielser i Hasle kirke i 1895. Der er svensk-fødte personer blandt begge køn. Mændenes stillinger angives som arbejder ved Hasle teglværk og som træskomager i Hasle. Brudene har formodentlig begge været tjenestepiger. Brudgom nr. 4, Sven Larsson er født i Löderup sogn i Kristianstads len. Fra dette sogn er kommet mange mænd og kvinder til Bornholm.

3) Rutsker kirkebog 1901-10. Pag. 264.

Opslaget viser viede i Rutsker kirke i 1905. Under nr. 2 og 3 findes svenskfødte mænd, begge fra Kristianstads len. Den ene angives at være arbejder i Hasle teglværk, den anden stenhugger i Vang. Begge mænd er blevet gift med danskfødte piger.

Gulvmontre nr. 3.

1) Nexø byfoged. Journal over opholdsbøger 1875-86. Pag. 24-25.

Opslaget giver oplysning i detaljer om 10 svenskfødte arbejdssøgende, som via Nexø tog arbejde hovedsagelig på bornholmske landejendomme. Protokollen, der dækker perioden 1875-86, indeholder oplysninger om 705 "indvandrede" arbejdere, hvoraf langt de fleste kom fra Sverige.

2) Bornholms Vesterherred. Protokol for anmeldelser af udlændinge 1875-82. Pag. 32.

Opslaget viser 7 svenskfødte personer, som har fået opholds-

tilladelse i Bornholms Vesterherred i foråret 1877 (i hele maj måned 16 svenskere). De synes alle, både mænd og kvinder at have fået beskæftigelse ved landbruget.

Gulvmontre nr. 4.

1) Nexø byfoged. Journal over opholdsbøger 1886-1918. Pag.116-17.

Opslaget giver oplysning om 10 svenske arbejdere i alderen fra 28-69 år, som i april-maj 1891 søgte arbejde ved Nexø havn. 4 af dem vendte tilbage til Sverige, medens resten drog til andre pladser i Danmark fx. Allinge og Stege.

2) Svaneke byfoged. Fremmedprotokol (udlændinge) 1875-1906.

Opslaget viser 8 svenske arbejdere, der kom til Svaneke for at arbejde på havnen. Nogle af dem drog tilbage til Sverige efter kortere eller længere tid. Andre søgte arbejde andetsteds på Bornholm.

Gulvmontrer nr. 5-6.

Den svenske indvandring til Lolland

Fra begyndelsen af 1870erne begyndte en almindelig bortvandring af arbejdskraft fra de lollandske landdistrikter. Mange af de bortflyttede søgte i første omgang mere lønnet arbejde i købstæderne, senere besluttede man at udvandre. Der opstod derfor med årene stor mangel på arbejdskraft overalt på lollandske landbrugsejendomme, og da landbrugserhvervet som helhed var inde i en kraftig opgangsperiode, blev denne mangel på arbejdskraft hurtigt meget følelig. I første omgang klarede man sig med svensk arbejdskraft, og svenske tjenestepiger fik arbejde som malkersker og roearbejdere. I nogle årtier dominerede svenskerne indenfor de lollandske fremmedarbejdere. Senere afløstes de af polskfødte arbejdere.

Som eksempler på lollandske sogne, der tidligt modtog indvandring af svensk arbejdskraft er valgt Holeby og Tillitse sogne. I Holeby sogn mellem Maribo og Rødby fandtes et par store

gårde "Råhavegård" og "Nybøllegård", der havde brug for arbejdskraft, og desuden oprettedes i dette sogn meget tidligt et par mindre sukkerfabrikker. I Tillitze sogn syd for Nakskov fandtes også store gårde, bl.a. "Rudbjerggård", og i dette sogn oprettedes under Nakskov sukkerfabrik en særlig saftstation.

En vigtig kilde til belysning af den svenske indvandring er de i sognekaldsarkiverne opbevarede tilgangslistes samt i det hele taget det bevarede kirkebogsmateriale. Dette fortæller fx. om de ugifte svenske tjenestepiger, der havde børn i kirke, og man får nøjagtig besked om de svenskfødte personer, der under deres ophold i henholdsvis Holeby og Tillitse indgik ægteskab. Man finder vielser, hvor begge parter er svenskfødte, og andre hvor den ene er svensk og den anden dansk. 5. okt. 1879 stod en svensk født pige Hanna Carlsdotter (f. 24/9 1852) for første gang foran alteret i Holeby kirke. Hun var i huset hos avlsbestyrer Knud Jørgensen i Vesterby, og hun ægtede en dansk tjenestekarl fra Hunseby sogn. En systematisk gennemgang af vielsesregisteret fra Holeby fra 1892-1913 viser, at der i 23 af de foretagne 165 vielser optræder brudefolk af svensk herkomst. En tilsvarende undersøgelse i Tillitze sogn fra 1892-1910 viser, at der her forekom 25 vielser med svenske brudefolk. Den 1. vielse fandt iøvrigt sted så tidligt som 5/4 1873, hvor ungkarl Ola Jonssen Dahlgren, der tjente på Rudbjerggård ægtede pigen Kristine Hansen af Tillitse.

Vielsesregistre giver også udmærkede oplysninger om brudeparrenes fødested. Det viser sig, at de svenske tjenestefolk, der kom til Holeby og Tillitse sogne, hovedsagelig stammede fra det sydlige og mellemste Småland (Kronobergs len) samt fra Blekinge og Kristianstads len. Et bemærkelsesværdigt stort antal af de registrerede svenske var født i Urshult sogn i Kronobergs len.

Gulvmontre nr. 5.

1) Holeby kirkebog 1852-79. 593-4. Pag. 108.

Opslaget viser tilgangslisten fra 1869-71.

Som nr. 14/1870 er indført Gustaf Johannessen fra Sverrig, 19 år og ankommet fra Nebbelunde sogn. Han har fået tjeneste på Råhaug.

2) Holeby kirkebog 1892-1913. 593-6. Pag. 276.

Opslaget viser vielse af 3 svenske piger bosiddende i Holeby.

- 1) 18/2 1906 vies tjenestepige Lovisa Kristina Emilia Johannsson, f. 15/4 1883 i Skepperstad sogn i Jönköping len til ungkarl Lars Rasmussen f. 14/8 1868 i Fuglse sogn.
- 2) 29/4 1906 vies enken Selma Olsson, f. 22/1 1883 i Brokne-Hoby sogn i Blekinge til ungkarl Jens Villiam Nielsen, f. 27/3 1871 i Sønderkøge.
- 3) 29/4 1906 vies tjenestepige Anna Mathilda Petersdottir, f. 31/12 1882 i Vesterbotarp, Urshult sogn i Kronobergs len til ungkarl Julius Emanuel Henningsen, f. 27/10 1881 i Krønge sogn.

I montren er desuden fremlagt fotografier af kirken i Holeby samt billeder af "Råhavegård", "Torslundegård" (med en del af arbejdsstyrken), sukkerfabrikken "Lolland" og "Højbygård sukkerfabrik".

Gulvmontre nr. 6.

1) Tillitse kirkebog 1861-91. 569-5. Pag. 166.

Opslaget viser vielse af 3 svenske piger bosiddende i Tillitse.

- 1) 4/1 1891 vies tjenestepigen Martha Olsdotter, f. 2/1 1863 i Asrum i Sverige til smedesvend Karl Martin Julius Iversen, f. 25/7 1868 i Horslunde.
- 2) 10/5 1891 vies tjenestepigen Hanna Svensdotter på Østerskovgård, f. 26/10 1865 i Orstened i Sverige til ungkarl Sven Carlsson i Tillitse, f. 15/11 1865 i Jenshøj i Sverige.
- 3) 30/10 1891 vies tjenestepige Eva Mathilda Johansdotter af Majbølle, f. 6/6 1859 i Sandsjö i Sverige til ungkarl Hans Carl Jacob Rasmussen af Majbølle, f. 22/10 1870 i Dansted.

2) Tillitse kirkebog 1892-1910. 569-9. Pag. 201.

Opslaget viser en side af ægteskabsregisteret. 15/3 1895 vies arbejderske Blenda Nielsdotter, f. i Mjelby i Blekinge len 8/6 1873 til arbejder på Majbølle saftstation Hans Hellesen, f. 10/2 1873 i Bogense. Også bruden arbejdede på saftstationen.

3) Rødby byfoged. Journal over udlændinge 1894-1908.

Endnu omkring år 1900 var indvandringen fra Sverige til lollandske sogne ganske betydelig. Opslaget viser tillige, at der også kom arbejdskraft til Lolland fra Finland.

Gulvmontre nr. 7.

Polakkernes ankomst

I 1893, da de første hold af polske sæsonarbejdere kom til Lolland-Falster og øvrige egne, hvor sukkerroedyrkingen fandt sted, var kontakten blevet formidlet gennem tyske, polsktalende mænd, de såkaldte aufsehene. Disse hvervede om vinteren pigerne i de polske landsbyer, og drog sammen med dem til Danmark i april/maj. Denne hverveform fortsatte indtil ca. 1908, hvor loven satte en stopper for dette stærkt kritiserede system.

Centrale spørgsmål i forbindelse med indvandringen er, hvorfra indvandrerne kom, og hvad der hvert år fik tusinder af unge og yngre polakker og østeuropæere til at bryde midlertidigt op hjemme fra. Georg Nellemann har i 1967 publiceret Nationalmuseets undersøgelser af disse problemer (Lolland-Falsters historiske årbøger) og det viser sig, at 2/3 af polakkerne på Lolland-Falster kom fra Galizien og den sidste trediedel overvejende fra russisk Polen. Der er selvfølgelig ikke en, men mange forklaringer på hvorfor de kom. Væsentlige forklaringer er uden tvivl, at der var for lidt og dårligt betalt arbejde hjemme, mens det i Danmark og andet steds stod bedre til på disse områder.

Iflg. arbejdskontrakterne havde arbejderne fri rejse fra deres hjemland til arbejdsstedet. Efter ankomsten til Gedser

befordredes de videre med jernbane og fordeltes efter ankoms-
ten til stationerne på de forskellige gårde og sukkerfabrikker.

Da de lokale politimyndigheder skulle kontrollere indvan-
dringen findes der i landsarkivets retsbetjentarkiver et godt
materiale til belysning af, hvorledes arbejderne fordeltes på
arbejdssteder, hvor mange der hvert år kom til de forskellige
egne, hvorfra de kom, og hvor gamle de var. Montren viser ek-
sempler på dette materiale, tillige med billeder fra Det kgl.
Biblioteks billedsamling og Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

1) Journal over udlændinge 1892-94. Pag. 296-97 (Rødby byfoged).

Opslaget viser registreringen af svenske arbejdere i 1892
og af de første polske arbejdere i foråret 1893. Der anføres
ankomsttidspunkt, arbejderens navne, hjemsted, fødselsår og
-dag, arbejdets art, arbejdssted og endelig gebyret for ud-
stedelse af den lovbestemte opholdsbog. Denne og flg. journa-
ler over udlændinge viser, at selv om den polske indvandring
kom til at dominere, var der i de flg. år stadig en betydelig
svensk indvandring.

2) "Polakker ankommer til Gedser". Postkort i Det kgl. Bibli-
oteks billedsamling. Fotografiet er udateret, men da pi-
gerne anføres af en "aufseher" er det sandsynligvis fra før
ca. 1908. Kvinderne ses slæbende på deres rejsekasser med det
beskedne antal ejendele, og hvad disse ikke kunne rumme, bar
man i en bylt på ryggen. I dag kan man undre sig lidt over, at
man har brugt disse ikke alt for lykkeligt udseende piger og
den barske aufseher som "reklame" for byen.

3) Polske kvinder på en dansk jernbanestation. Udat. (Lolland-
Falsters stiftsmuseum). Mindst tre af kvinderne på billedet
skjuler ansigtet for fotografen. Hvorfor? Hviler de blot ef-
ter rejsen, eller ligger der undseelse eller modvilje mod at
blive fotograferet i denne attityde.

4) Antallet af polske og galiziske arbejdere i Rødby by- og
herredsfogeds område sommeren 1907. Indberetning til inden-
rigsministeriet (Sager vedr. polakloven af 21/8 1908. Indenrigs-
ministeriets KK-kontor, RA). Oversigten viser tydeligt, hvordan

kvinderne talmæssigt dominerede i forhold til mændene. Det var ikke kun de helt store gårde, der fandt anvendelse for den polske arbejdskraft, også mange lidt større gårde havde et par polakker til hjælp ved roedyrkingen. Det bemærkes i indberetningen, at en enkelt gårdejer beskæftigede 12 mænd og 4 kvinder ved teglværksarbejde.

5) Journal over udlændinge 1909-19. Rødby byfoged.

Opslaget viser registreringen fra april 1909. De fleste af pigerne var omk. 20.år, hjemsted enten Galizien eller Polen. Højbygård er i overensstemmelse med indberetningen et par år (4) tidligere storforbruger af polakker.

6) Fortegnelse over udenlandske arbejdere 1909. Lollands nørre herred.

I denne retskreds har man gjort sig ulejlighed med at give et signalement af de registrerede fremmedarbejdere. Et sådant kunne naturligvis være nyttigt i tilfælde af efterlysning. I dag ser vi det måske mere nysgerrigt som et spejl af "de fremmede".

Gulvmontre nr. 8.

Polakkerne og sukkerroedyrkingen

Sukkerproduktionen på Lolland var kommet igang allerede i begyndelsen af 1870'erne, men først efter 1893, hvor arealerne udvidedes, blev der tale om en dyrkning og produktion, der skulle vise sig at få varig betydning for befolkningssammensætning i disse egne. Roedyrkingen var en udpræget intensiv jordudnyttelse og i samtlige produktionsled var den arbejdskraftkrævende. Efter tysk mønster kom man ind på at importere arbejdskraften fra Polen (Galizien) og til dels også Rusland og Tyskland. Det sidstnævnte område var dog først og fremmest rekrutteringssted for opsynsmændene, de såkaldte aufsehene. Ville man denne intensive drift, måtte man hente arbejdskraften udefra, eftersom hverken den danske eller svenske arbejdskraft slog til. Det var i det mindste den almindelige holdning i

landbrugskredse i årene umiddelbart efter år 1900. Om højere lønninger og bedre arbejdsforhold havde kunnet få billedet til at se anderledes ud er straks en anden sag.

Arbejdet på roemarkerne blev overvejende udført af unge polske kvinder, ihvert fald det arbejde, der krævede bøjede rygge og håndkraft. Det er karakteristisk, at man i en samtidig håndbog i rodfrugtdyrkning som illustration til redskabernes rette brug afbilder kvinder. Montren viser nogle glimt fra de vigtigste processer i roedyrkingen og sukkerfremstillingen. Billederne er velvilligt stillet til rådighed af Lolland-Falsters stiftsmuseum i Maribo (her findes en stor materiale-samling til belysning af sukkerroedyrkingen på Lolland-Falster) og Det kgl. Biblioteks billedsamling.

1) Landhusholdningsselskabets svar til landsbrugsministeren vedr. den fremmede arbejdskraft i landbruget. 22/12 1906.

Henvendelsen fra ministeriet var affødt af den debat, der førtes om behandlingen af polakkerne og andre udenlandske arbejdere. Som det ses af skrivelsen kunne Landhusholdningsselskabet anbefale et fortsat tilskud af fremmed arbejdskraft, da man vurderede den som selve forudsætningen for at fortsætte og udvide sukkerroedyrkingen og hvad der ellers var arbejdskraftkrævende i landbruget. (Sager vedr. polakloven 21/8 1908, Indenrigsministeriets KK-kontor (RA)).

2) Illustration fra Erhardt Frederiksens håndbog: Om rodfrugtdyrkning (1892).

Udtyndingen af sukkerroerne var, efter at planterne var kommet op, det første led i dyrkningsarbejdet. Denne første lugning og udtynding foregik altid med en kort hakke, mens man senere på sommeren kunne tillade et jern med et længere skaft. Efter en arbejdsdag i denne stilling må rygsmerter have været en selvfølge - selv om man (mændene!) dengang faktisk mente, kvinder havde et ekstra "hængsel" i ryggen, beregnet for denne arbejdsstilling.

3) Roehakning ved Herredskirke, nord for Nakskov.

Foto 1920'erne, Lolland-Falsters stiftsmuseum. Billedet viser til fulde, at hoslagte tegnede illustration var realistisk.

Hovedtørklæderne var et godt værn mod vejrliget, men var for de polske kvinder i øvrigt et fast tilbehør til klædedragten både inde og ude.

4) Roeoptagning ved Skovnæs uden for Maribo omk. 1920.

Lolland-Falsters stiftsmuseum. Oprindeligt blev roerne løsnet med håndkraft, men siden konstrueredes plove, som også klarede denne del af optagningsarbejdet. Sideløbende arbejdes der med afhugning af roetoppen (th. i billedet).

5) Afhugning af roetop.

Erhardt Frederiksens håndbog om rodfrugter (1892). Kvindearbejde i behagelig oprejst stilling - på tegningen altså!

6) Afhugning af roetop.

Polske piger i lollandskroemark. Foto omk. 1910. En realistisk korrektion til tegningen af samme arbejdes udførelse. Også her var den krumbøjede stilling nødvendig, og man tilgiver gerne pigen i midten, at det smil, hun sender, er lidt anstrengt.

7) Forskellige redskaber ved roedyrkingen.

Illustrationer i Else-Marie Boyhus: Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster. Lolland-Falsters Historiske Samfund 1973.

8) Udbetalte ugelønninger til polske arbejdere ved Skørring gods, sydøst for Maribo.

Ugerne 3. - 16. okt. 1909. I flere af de lolland-falsterske godsarkiver i landsarkivet findes regnskabsbøger af denne art. Som det ses, var en dagløn 1,50 kr. både for mænd og kvinder og efter denne oversigt at dømme, har der også været arbejdet om søndagen, skønt de i 1909 gældende arbejdskontrakter faktisk indeholdt bestemmelse om helligholdelse af søndage og andre protestantiske og katolske helligdage. Protokollen viser, at søndagsarbejdet overvejende fandt sted i den travle efterårstid i forbindelse med roeoptagningen.

(Skørringe godsarkiv, protokol over daglejere og polakkers ugeløn 1901-05 og 1909-10).

9) Roetog ved Binnitze på Lolland. Foto 1913.

Transporten af roerne fra marker til sukkerfabrik skete mange steder via de specielt smalle roebaner. Alternativet til en til tider lang transport var anlæggelse af lokale saftstationer, hvor roesaften blev udvundet for siden at komme til selve sukkerfabrikken. (Lolland-Falsters stiftsmuseum).

10) Nakskov sukkerfabrik.

Stik fra fabrikkens opførelse i begyndelsen af 1880'erne (Det kgl. Biblioteks billedsamling). Fabrikken blev opført af De danske sukkerfabrikker, og den er i dag en af Lollands store arbejdspladser.

11) Maribo sukkerfabrik. Foto omk. 1910.

Fabrikken blev bygget i 1890'erne af en kreds af landmænd, som ønskede at stå uden for De danske Sukkerfabrikker. Fabrikken, hvis produktion ophørte i 1962, kom senere under DDS. På billedet ses, hvordan roerne fra roetoget læsses over i en svømmerende, der fører ind i fabrikken. Måske var den sorte skorstensrøg ikke "miljøvenlig", men for datiden har røgen muligvis set anderledes ud - et symbol på driftighed og teknisk snilde, som nok var det blafrende Dannebrog værdigt! (Lolland-Falsters stiftsmuseum).

12) Knuthenborgs roehold, omk. 1900.

Yderst th. ses de polske kvinder med deres karakteristiske hovedtørklæder. Tv. med hænderne stolt i siden ses forvalteren.

Gulvmontre nr. 9.

Arbejds- og boligforholdene
=====

Arbejdskontrakterne og indkvarteringen af de udenlandske arbejdere var de centrale emner i den offentlige debat om behandlingen af fremmedarbejderne. Der rejstes kritik af forholdene fra flere sider, men navnlig fra socialdemokratiet og De samvirkende Fagforbund. Sidstnævnte organisation offentliggjorde

1907 i bladet "Arbejderen" besvarelser af en række spørgsmål vedr. behandlingen af de udenlandske sæsonarbejdere. Svarene var afgivet af de lokale arbejderorganisationer. Undersøgelsen var nok ensidig i sine spørgsmål og svar, men den bragte dog adskillige realiteter frem, som indgik i overvejelserne ved udformningen af polakloven 1908. Når det f.eks. i denne lov var indeholdt, at der ikke måtte sove mere end 2 personer i én seng, kunne noget tyde på, at man tidligere sine steder havde kalkuleret med et større tal!

Indkvarteringen var både før og efter 1908 højst forskellig fra sted til sted, men i loven var der nu bestemmelser for boligstandardarden, og om hvordan overholdelsen skulle sikres. Bestemmelser om bolig indgik sammen med takster for løn og arbejdstidslængde i de kontrakter, der autoriseredes af indenrigsministeriet. Det var det lokale politi, der havde tilsyn med overholdelsen af bestemmelserne, hvilket er baggrunden at retsbetjentarkiverne rummer materiale vedr. polakkernes sociale og økonomiske forhold. I det righoldige godsarkiv fra Orupgård på Falster findes originale arbejdskontrakter, og det samme er tilfældet i de retssager, der af og til førtes om brud på indgåede kontrakter.

- 1) Tysk arbejdskontrakt (skema A) mellem aufseher Ferdinand Marscher fra Guscht, kreds Friedeburg og godsejer Muus, Sørup ved Ringsted, på den ene side og de hvervede arbejdere på den anden side.

Egentlig skulle kontrakten underskrives af samtlige arbejdere, men denne er undtagelsesvis ikke blevet det. § 3 indeholder bestemmelser om løn og kost: hver arbejder skulle have 25 pd. kartofler om ugen og daglig 1 liter skummet mælk. Arbejdstiden var, efter at pauser var fratrukket, 12 timer. (Ringsted byfoged, afd. B, domsakter 1905 38/1904, LA).

- 2) Tysk arbejdskontrakt (skema B.) mellem aufseheren Ferdinand Marscher fra Guscht, kreds Friedeberg og godsejer Muus, Sørup ved Ringsted.

Aufseheren forpligter sig her til at skaffe 4 piger til markarbejde på Sørup for året 1903. Iflg. den trykte tekst skulle

der være tale om "kräftige Leute", så man fik noget for pengene. § 2 i den trykte kontrakt omhandler specificeret aufseherens og hans kones betaling, men her er disse ydelser sammenfattet til 25 kr. Aufseherens kone skulle holde arbejderne beboelse i stand, men var der under 20 folk skulle hun også arbejde noget med i markerne. Aufseheren skulle sørge for, at de redskaber, arbejderne fik udleveret om foråret blev leveret tilbage om efteråret.

3) Arbejdskontrakt for polske og andre udenlandske vandrearbejdere i Danmark, autoriseret i h.t. loven af 21/8 1908.

Kontrakten var affattet både på dansk og polsk, her gældende for 10 polske piger, som skulle beskæftiges på ejendommen Brændte Ege under Orupgård. Arbejdsgiveren Fr. Tesdorph (1854-1937) blev senere formand for Landsudvalget for anvendelse af udenlandske landarbejdere. Til slut er kontrakten underskrevet af de 10 piger (se kopien). D.v.s. kun halvdelen har kunnet skrive deres eget navn, resten har klaret sig med krydser. (Orupgård godsarkiv. Polske arbejdere ang. 1909-27).

4) Særtryk af polakloven af 21/8 1908.

I polaklovens § 10 præciseredes det nøje, hvorledes laveste boligstandard skulle være. Et særtryk af loven som dette kunne købes for 25 øre.

5) Festklædte polske kvinder foran arbejderbolig på Fyrendal gods, Sorø amt.

Amatørfoto, Det kgl. Biblioteks billedsamling, udat. Langt fra alle steder byggede man egentlige kaserner. Var der i forvejen ledige landarbejderhuse blev de taget til beboelse for sæsonarbejderne. Det er sandsynligvis tilfældet her.

6) Mangler ved polske boliger m.v. 1909, Maribo birk. Anmeldelse af udenlandske arbejdere 1909-14.

Ikke ved et eneste af disse arbejdssteder var arbejdskontrakter og sygeforsikringspapirer i orden. Hos gdr. Espensen i Østtofte var der blevet taget håndfast fat: "Døren mellem mandens og kvindens soveværelse blev tilsømmet".

7-8) Interiører fra Orupgårds kaserne.

Fotograferet 1966 (Lolland-Falsters stiftsmuseum). Iflg. polakloven og de autoriserede kontrakter skulle hver arbejder foruden den kontante pengeløn have 12 kg kartofler om ugen og 1 liter skummetmælk om dagen, og for hver to personer skulle der forefindes en kasse til opbevaringen af kartoflerne. En sådan kasse ses på ovenstående billede. Nedenfor ses madskabe som benyttedes til de øvrige madvarer.

9) Synsforretning over arbejderkaserne.

1909 (Maribo birk. Anmeldelse af udenlandske arbejdere 1909-14).

Trykte skemaer af denne art anvendtes ved det lovpligtige syn.

10) Grundplan af polakkaserne på Sæddingegård, 1911.

Planen var fremlagt i Fuglse herreds politiret i forbindelse med en tyverisag. Hvad rummene angår synes denne kaserne at have været efter forskrifterne. Disse gik bl.a. ud på, at der skulle være forsvarlig adskillelse mellem de ugifte mænd og kvinders værelser. Opsynsmanden og hans familie boede i nordenden af kaserne.

(Rødby byfoged og Fuglse herred, afd. B. Straffeakter 1908-12 nr. 55).

Gulvmontre nr. 10.

Polakkerne og de danske myndigheder
=====

Ukendskab til danske forhold både sprogligt, retsligt og kulturelt betød dengang som nu, at der let opstod misforhold til myndighederne. En del af den slags situationer kan belyses gennem politi- og straffedokumenter i de lokale retters arkiver. Sagerne er i deres art sjældent ekceptionelle (tyveri, vold m.v.), men sagsakterne giver ofte indblik i personlige forhold, som ikke indeholdes i de mere nøgterne administrative papirer. Denne montre viser et par eksempler på polakkernes caramboula-ge med politiet: 1. en sag mod en ung polsk pige, som kommer

til landet på falske papirer og siden bryder sin kontrakt ved at løbe af plads og 2. et knivstikdrama ved en danseaften i en lollandsk polakkaserne.

Politidokumenter og straffeakter er ikke alment tilgængelige før efter henholdsvis 80 og 100 år.

- 1) Statspolitiet i Nykøbing Falster meddeler 16/6 1915 chefen for statspolitiet, at en polsk pige Maria Wybraniec, født 1891 i Galizien har forladt sin plads på Orupgård, hvor hun iflg. kontrakt var pligtig til at blive til efteråret 1915. Hun er flygtet til en gård i Søllested (i virkeligheden Hillested ved Maribo), hvor hun kender en anden polsk pige, Her optræder hun med navnet Sofie Bator. Pigen, der i forvejen tjente ved gården, hed "også" Maria Wybraniec, hvad der sammen med uregelmæssigheder med passet får politiet til at antage, at den flygtende pige har benyttet venindens papirer.
- 2) Fotografi af de to piger, som sagen drejer sig om, taget i Nykøbing efter 1912 (jfr. stemplet). Pigen til venstre er sagens hovedperson. Hun var ca. 17 år, og ikke 24, som det falske pas viste.
- 3) Passet, der i virkeligheden er udstedt til den 24-årige pige i Hillested (til højre på billedet) var gennem en tredje polsk pige udlånt til Marya Bator (det viste sig at være det korrekte navn).
- 4) Helårskontrakt fra Orupgård 1914-15, der viser, at man her har fæstet en pige ved navn Marya Wybranisc født i Galizien 1891 (se nr. 7). Bemærk her som ved de øvrige akter den forvirrende stavemåde af personnavnene.
(Orupgård godsarkiv, Polske arbejdere ang. 1909-27 LA).
- 5) Rapport til politimesteren i Maribo 18/6 1915 vedr. Gdr. Edv. Kumpers anmeldelse af den tilløbne polske pige. Bemærk, at hun stadig optræder under falsk navn, men med rigtig alder.
- 6) Politirapport 2/7 1915.

Sagens rette sammenhæng afdækkes, og det kommer frem, at pigen efter egen forklaring er flygtet fra Orupgård p.g.a. behandlingen, og at historien med passet havde været et middel til

at stikke af hjemme fra. Sagen sluttede såvidt det kan ses udramatisk med at pigen blev sæsonen ud i den nye plads efter fremkaffelse af nødvendig, rigtig legitimation.

Af andre akter i sagen ses, hvori hendes medbragte ejendom bestod: 1 trækuffert, 1 forklæde, 3 tørklæder, 3 nederdele og 1 kjoleliv.

(nr. 1-6 findes i Maribo birk. Politidokumenter 1901-17).

7) Opslaget viser en side fra sagførerindlægget i en straffesag behandlet ved Fuglse herreds ekstraret 31/8 1912.

Ved en sommerlig danseaften i en "fælleskaserne" ved Norre Skov mellem Maribo og Rødby opstod der skænderi mellem to unge, polske mænd, hvilket førte til et blodigt kniv- og skuddrama. Som det ses, var årsagerne foruden en indtaget mængde spiritus jalousi og uenighed om, hvordan dansen skulle trædes (Rødby byfoged og Fuglse herred. Straffeakter 1908-12 LA).

Gulvmontre nr. 11.

Sundhed og sygdom

Sammenstuvningen af de polske arbejdere i usunde barakker gav ikke de bedste betingelser for gode helbredsforhold. Navnlig ikke i en tid, hvor man endnu stod svagt i bekæmpelsen af smitsomme sygdomme. I begyndelsen af 1890'erne, hvor den store sæsonindvandring af polakker begyndte, havde der været et mindre antal koppetilfælde, men siden var situationen kommet under kontrol, og blandt de lokale læger og arbejdsgivere var der ikke stemning for krav om tvungen vaccination af de udenlandske arbejdere. Forsvandt de alvorlige epidemiske sygdomme var der til gengæld til stadighed behov for behandling af en rigdom af andre lidelser, som næppe opstod uden sammenhæng med boligen, arbejde og kostvaner. Polakloven fra 1908 fastslog, at udenlandske arbejdere, der havde fast ophold hos arbejdsgiveren, af denne skulle sikres nødvendig lægehjælp og sygehusophold i tilfælde af sygdom. Også tidligere havde arbejdsgiverne måttet træde til ved akut opstået sygdom eller indtrufne arbejdsulyk-

ker, og det havde i 1907 ført til dannelsen af "Landbrugets ulykkesforsikringsforening for udenlandske arbejdere i Østifterne og på Samsø". Her havde været tale om et rent privat initiativ, hvorimod den landsdækkende "Sygeforsikring for udenlandske landarbejdere" (oprettet i 1909) var blevet til som en direkte følge af polaklovens § 8. Her opfordredes til dannelsen af en sådan sygeforsikring, og staten gav tilskud til hver arbejder - i første omgang 1 kr. Arbejdsgiveren skulle yde det dobbelte pr. arbejder og iøvrigt være forpligtet til at indmelde enhver ny udenlandsk arbejder til denne sygeforsikring senest 4 dage efter ankomsten. Sygeforsikringen havde dog visse begrænsninger, den dækkede f.eks. ikke behandling af kønssygdomme, følger af spiritusmisbrug og skader opstået i slagsmål!

Før den endelige vedtagelse af polakloven blev sygekasseinspektoratet under indenrigsministeriet hørt i forbindelse med de udenlandske arbejders sygeforsikring. Der viste sig her - og indtrykkene fra landdistrikterne bekræftede det - at være overvejende stemning for, at "disse polske og galiziske trækfugle" fik deres egen sygekasse, så de ikke ville tære for meget på ressourcerne i de lokale sygekasser. Antagelsen var nemlig, at polakkerne ville misbruge den gratis lægehjælp.

Vigtige akter til oplysning om sygdom og sundhed blandt de indvandrede polske arbejdere findes i sager vedr. polakloven af 21/8 1908, indenrigsministeriets KK-kontor og i Sygeforsikringen for udenlandske arbejders arkiv. Sidstnævnte arkiv findes i landsarkivet.

1) Brev fra godsejer H.E. v. Beck, Stensø v. Naksø 29/4 1908.

Beck, der spillede en fremtrædende rolle i drøftelserne forud for loven af 1908, udtaler sig her mod tvungen vaccination af polske og russiske arbejdere, da han frygter det vil skade indvandringen til Danmark, i det mindste så længe de konkurrerende aftagerlande ikke havde tilsvarende regler. Som støtte for argumentationen henvistes til, at heller ikke distriktslægen fandt det nødvendigt, eftersom en mindre koppeepidemi i 1893 havde vist sig at være enestående.

Brevet findes i Sager vedr. polakloven af 21/8 1908, indenrigsministeriets KK-kontor. (RA).

2) Vedtægter for Sygeforsikringen for udenlandske landarbejdere, vedtaget 16/2 1909.

Opslaget viser persongalleriet i sygeforsikringens bestyrelse og forretningsudvalg. Førstnævnte var, i overensstemmelse med vedtægternes § 3, identisk med det nogenlunde samtidig oprettede Landsudvalg for anvendelse af udenlandske landarbejdere.

(Sygeforsikringen for udenlandske landarbejdere. Div. dokumenter 1908-30)LA.).

3) Sygekasseinspektoratets svar på indenrigsministeriets henvendelse vedr. § 8 i udkastet til polakloven 13/1 1908.

I inspektoratet gik man ind for oprettelse af en selvstændig sygeforsikring for de udenlandske arbejdere, da man frygtede, de ville tynde de lokale kasser for hårdt med deres ønsker om lægebehandling for fordøjelsessygdomme og kirtelsyge børn.

(Sager vedr. polakloven af 21/8 1908, indenrigsministeriets KK-kontor, RA).

4) Sygeprotokol for udenlandske arbejdere, 1909-31, juli 1909.

Iflg. sygeforsikringens vedtægter skulle arbejdsgiverne inden 8 dage efter at den syge var taget under behandling give meddelelse herom til sygeforsikringens administration. Protokollen, hvori ses et opslag fra sygeforsikrings første tid, giver rige muligheder for systematisk undersøgelse af hvilke diagnoser, der blev stillet, hvor og hvor længe behandlingen stod på. Protokollen dækker alle egne i landet, hvor landbruget beskæftigede udenlandske arbejdere.

(Sygeforsikringen for udenlandske landarbejdere, LA).

Gulvmontre nr. 12.

Polakkerne og den katolske kirke.

Den katolske kirke spillede en afgørende rolle for de polske sæsonarbejdere. Det viste sig da også straks efter 1893, at det var nødvendigt, at oprette en katolsk menighed i Maribo.

Den første præst, en dansk konvertit, havde i begyndelsen ingen kirke til sin menighed, og polsk måtte han først til at lære sig. Det sidste var en nødvendighed, da præsten med sit tilhørsforhold til polakkerne uvægerligt blev en slags socialrådgiver og som sådan i mangt og meget mellemlid mellem de danske arbejdsgivere, myndighederne og polakkerne. Arbejdsgiverne støttede fra starten de katolske menigheder, da de var et led i den tilpasning, som i sidste ende også kom arbejdsgiverne til gode. Hvis sjælesorgen blev plejet, ville rodløsheden føles mindre stærkt, og dermed ville arbejdet gå mere gnidningsfrit. For en dels vedkommende har den nyttefilosofi naturligvis også været iblandet ærlig forståelse for, hvad det religiøse tilhørsforhold betød for indvandrerne.

Menigheden i Maribo fik først egen kirke i 1897. Kirken indviedes til Skt. Birgitta d. 15. august, men allerede taget i brug i juni, hvilket fremgår af bl.a. kirkebogen, som opbevares i landsarkivet. Senere blev der bygget katolske kirker i Nakskov (1913) og i Nykøbing Falster (1916). Også kirkebøgerne fra disse menigheder findes i landsarkivet, men de er ikke bevaret fra menighedernes begyndelse. Mange polakker var beskæftiget på de store sydsjællandske gårde, og i Næstved var der således katolsk menighed fra 1916.

En undersøgelse af Maribo-menighedens registrering af fødte drenge i årene 1897-1911 viser ikke overraskende, at mange af børnene var født af ugifte polske piger med udlagte mænd som danske fædre. Af i alt 175 fødte drenge var således 70 sønner af polakpiger. Af de øvrige havde flertallet gifte, polske forældre. Et interessant aspekt i forbindelsen med den årlige indvandring af udlændinge er, i hvilken grad der er sket opblanding med den stedlige befolkning. Ser man på samme kirkebogs vielsesregister viser det sig, at der i årene 1898-1911 blev foretaget 97 katolske vielser, af hvilke langt de fleste, efter navnene at dømme, var "rene" polske forbindelser, kun i 12 tilfælde ses danske mænd at have giftet sig med polske piger, og det omvendte - udenlandske mænd og danske piger - finder man så at sige aldrig i denne periode.

De registrerede dødsfald er i overensstemmelse med indvan-

dringens sammensætning på alder og køn overvejende spædbørn og ganske unge kvinder, hvoraf en del uden tvivl er døde i barselsseng. I denne montage er fremlagt eksempler på de katolske kirkebøger samt billeder, der skildrer sider af den polsk-katolske kultur. Billederne stammer fra Lolland-Falsters stiftsmuseum og Det kgl. Biblioteks billedsamling.

1) Kirkebog fra den romersk-katolske menighed i Maribo (679-1).

Opslaget viser den første kirkelige handling i den i 1897 opførte kirke i Maribo, Skt. Birgitta. Drengen Bolesslav Kazmierczak døbt 30/6 1897, en halv snes dage efter at den første messe havde fundet sted i kirken. Moderen var en ugift 27-årig kvinde fra russisk Polen. Som det ses af anmærkningsrubrikken døde barnet kort tid efter.

2) Fotografi af friluft alteret ved kirken i Maribo.

I de år, hvor indvandringen var størst, kom der mere end 4.000 sæsonarbejdere alene til Lolland-Falster årligt, og der måtte holdes gudstjeneste i det fri, fordi kirken ikke kunne rumme menigheden. (Lolland-Falsters stiftsmuseum).

3) Udsnit af en forsamling af polakker ved en friluftsgudstjeneste i Maribo. (Lolland-Falsters stiftsmuseum).

4) Polsk islæt i bybilledet - søndag i Maribo.

På Lolland-Falster udgjorde polakkerne mere end 25% af arbejdskraften på landet omk. 1910, og i en mindre by som Maribo satte det om søndagen sit specielle præg på byen. (Lolland-Falsters stiftsmuseum).

5-6) Procession af polakker ved Maribo kirke. Udat. (Det kgl. biblioteks billedsamling).

7) Polske piger i nationaldragter fra Krakow-egnen.

Udat. (Lolland-Falsters stiftsmuseum). I begyndelsen brugte mange af de katolske piger deres hjemegns dragter om søndagen, men en del hørte efterhånden op med det, da det ikke altid var behageligt at vise sit særpræg i værtslandet.

8) Trykt cirkulære til medlemmerne af Foreningen for tilvejebringelse af arbejdskraft for landbruget i Danmark, 1909.

Midt i bekendtgørelsen om, hvordan den enkelte arbejdsgiver har at forholde sig efter polaklovens bestemmelser, støder man på en bemærkning om, at de katolske præster bør behandles godt, bespises og køres omkring efter behov. Da de polske arbejdere var spredt over et stort geografisk område, var det nødvendigt, at præsterne drev en udstrakt opsøgende virksomhed. (Cirkulæret findes i Sygeforsikringen for udenlandske arbejdere. Div. dokumenter 1908-30 LA).

9) Kirkebog fra den romersk-katolske menighed i Næstved (677-1) pag. 66.

Opslaget viser ægteviede i efteråret 1921 - altså på et tidspunkt, hvor den polske sæsonindvandring var i kraftig aftagen. Alle brudgommene er danske, mens brudene er polske piger. Dette mønster er en del forskelligt fra sæsonindvandringernes første tid, hvor et flertal af de katolske ægteskaber var rent polske. Ved giftermål med danske mænd var grunden lagt til varig bosættelse og integration i det danske samfund.

10) Gottfréd Eickhöff: "Roepiger" (1940).

Bronzegruppe i overnaturlig størrelse opstillet på torvet i Saxkøbing. Nok var de polske piger ofte kraftigt bygget, men næppe i en grad som kunstneren her viser. De kraftige lemmer er typiske for Eickhoffs menneskeskildringer, men kan tillige opfattes som symbol på det hårde fysiske arbejde disse piger og deres medsøstre udførte. Fra at være noget i retning af et nødvendigt onde i slutningen af forrige århundrede, blev de polske piger til monumentet i byens centrum!

Vægmontre nr. 1.

Lov af 15. maj 1875 om tilsyn med fremmede m.m.

I begyndelsen af 1800-tallet bestod hovedparten af de fremmede arbejdere, som søgte arbejde og ophold i Danmark af rejsende

håndværkssvende, og reglerne for det nødvendige polititilsyn med denne særlige befolkningsgruppe var fastlagt i frd. lo.dec. 1828. I første halvdel af 1800-tallet lempede en række europæiske lande, og heriblandt Danmark, den gamle pastvang, og fra ca. 1850 krydsede et stigende antal arbejdssøgende personer, både kvinder og mænd, de danske grænser. I begyndelsen af 1870erne var tilstrømningen blevet så stærk, at man fandt det nødvendigt at gennemføre nye regler for tilsynet med fremmede og rejsende. Det var justitsministeriets opgave at udarbejde det fornødne lovudkast. Forinden arbejdet blev sat i gang, indhentede man en række oplysninger fra politimyndighederne, og i efteråret 1874 forelagde justitsminister Klein et lovudkast for rigsdagen. Forslaget nød fremme, og 15. maj 1875 underskrev Chr. IX "Lov om tilsyn med Fremmede og Rejsende". Loven bestod af ialt 23 §§. I § 1 ophævedes generelt bestemmelsen om, at udlændinge skulle være forsynet med rejsepas. Drejede det sig om udlændinge, der ikke havde forsørgelsesret i Danmark, og som ville søge erhverv ved håndværks- eller andet legemligt arbejde eller som tyende, skulle de pågældende ved ankomsten henvende sig til stedets politimyndighed og dokumentere, enten at man havde arbejde eller var i besiddelse af midler til et nødtørftigt ophold i ca. 8 dage. Var disse betingelser opfyldt, skulle politimyndigheden forsyne den arbejdssøgende udlænding med en autoriseret opholdsbog, som stedse skulle forevises på forlangende. Loven indeholdt desuden en række nærmere bestemmelser om, under hvilke betingelser en uønsket fremmed statsborger kunne udvises af riget. Ophold af en vis varighed medførte, at man kunne erhverve forsørgelsesret i Danmark. Loven af 15. maj 1875 blev i de følgende ca. 40 år det grundlag, på hvilket udenlandske arbejdssøgende kunne opnå tilladelse til at tage arbejde i Danmark. (De fremlagte arkivalier findes i justitsministeriets 1. kontor. Div. sager. Lov 15/5 1875).

1) Erklæring fra byfoged Olivarius i Rønne, dat. 11. sept. 1874.

Byfogden anbefaler varmt en ny lovgivning om tilsyn med fremmede. På grund af den store udvandring fra Bornholm, er der et stigende behov for fremmed arbejdskraft, da landbruget

i de seneste år har været inde i en rivende udvikling. Savnet af arbejdskraft søges afhjulpet ved en betydelig indvandring fra Sverige. Denne indvandring foregår som regel via Ystad-Rønne. I de forløbne måneder af 1874 er der ad denne vej ankommet ca. 888 hovedsagelig svenske dækspassagerer. Byfogden karakteriserer de indvandrede som "det laveste Udskud af den svenske Bfolkning" og gør yderligere opmærksom på, at henved halvdelen af alle straffede personer i Rønne retskreds hører til denne befolkningsgruppe. Intetsteds i Danmark, konkluderer byfogden, er der mere trang til at få forholdet med hensyn til de fremmede bragt i orden end på Bornholm.

2) Erklæring fra kst. byfoged J.F.Petersen i Neksø, dat. 7. sept. 1874.

Også byfoged Petersen finder en lov nødvendig for at hindre, at landet overfyldes "med andre Landes Udskud". Byfogden er ganske vist lidt betænkelig med indførelse af nye tvangsbestemmelser, men mener dog, at en lovgivning er nødvendig for at forhindre, at landet belemres med at skulle forsørge "Endel udlændinge, som ikke kunne anses for at være Samfundet til nogen Gavn". Han har en række ændringsforslag til loven, bl.a. at den ankommende skal aflevere de fornødne penge til politimesteren til opbevaring, således at han altid kan hjemsendes uden udgift for de danske myndigheder.

3) Skrivelse fra amtmand Peter Holten, dat. 25. sept. 1874.

Amtmanden fremsender de modtagne skrivelser fra de bornholmske politimyndigheder om det lovforslag, som er forelagt dem til udtalelse. Amtmanden kan give fuld tilslutning til lovudkastet, som vil få stor betydning for Bornholm, "hvor indvandringen af svenske og i den seneste tid også tyske Arbejdere af en mere end tvivlsom Natur truer med at blive fordærvelig for Retssikkerheden, der er høist maadelig beskyttet ved det nuværende svage Politivæsen, som bliver endnu ringere ved den forældede Sandemandsinstitution".

4) Justitsminister Kleins bemærkninger til forslag om lov om tilsyn med fremmede m.m., forelagt i landstinget 10.nov.1874.

(Rigsdagstidende 1874-75. Tillæg a sp. 1777-78).

5) Betænkning af det af landstinget nedsatte udvalg til behandling af regeringsforslaget om en lov om tilsyn med fremmede, dat. 14. dec. 1874.

Landstingsudvalget hilser regeringsforslaget velkomment, da samfundsforholdenes udvikling har medført, at gældende love er ubrugelige og ikke længere tidssvarende. Udvalget mener dog, at man fortsat bør opretholde et vist tilsyn også med arbejdsøgende indlændinge for at værne den fastboende befolkning mod "de Ulemper, hvorfor den mer eller mindre er udsat af omvandrende Haandværkssvende og Personer, der søge eller i alt Fald foregive at søge Arbeide".

(Rigsdagstidende 1874-75. Tillæg B sp. 111-12).

6) Borgmester C.P.C.Schjørrings tale i folketinget 16/4 1875 om forslag til lov om tilsyn med fremmede.

Borgmester Schjørring er ikke helt sikker på nytten af lovforslaget, men vil dog ikke modsætte sig det. Han fremhæver den store nytte landet har haft af den fremmede arbejdskraft: "Vi vilde vist ikke have faaet vore store Jernbaneforetagender, Inddæmninger og andre store offentlige Foretagender udførte, hvis der ikke var kommet saa mange tydske og svenske Arbejdere herind, og man vilde ikke paa de store gaarde have faaet Jorden rigtig dreven uden disse Folk, ja man vilde maaske ikke engang paa disse Gaarde have faaet Køerne malkede, hvis ikke de svenske Piger vare komne herind".

(Folketingstidende 1874-75 sp. 5787-88).

7) Lov af 15. maj 1875 om "Tilsyn med Fremmede og Rejsende m.m.

Underskrevet af Christian IX på Amalienborg og paraferet af justitsminister C.S. Klein.

I lovens § 1 ophæves den gamle bestemmelse om, at udlændinge skulle være forsynet med rejseпас. I § 4 indføres såkaldte "opholdsbøger" for alle arbejdssøgende udlændinge.

Vægmontre nr. 2.

1800-tallet, voksede behovet for beskæftigelse af et betydeligt antal løsarbejdere i "roesæsonen". I den tidligste fase havde man til roehakningen benyttet svenske piger, men lidt efter lidt blev disse erstattet af hovedsagelig polsk arbejdskraft. Mandlig polsk arbejdskraft anvendtes ligeledes i stigende tal på landets teglværker, hvor de lidt efter lidt fortrængte de tyske arbejdere, der hidtil havde fundet en sæsonbeskæftigelse i disse virksomheder.

Under normale forhold ankom den polske arbejdskraft i månederne marts-april og drog tilbage omkring november. De kom som regel i større og mindre grupper og kunne være ledsaget af en opsynsmand eller fører, der havde formidlet overenskomsten med arbejdsgiveren, og som under opholdet i Danmark var mellemmand mellem arbejder og arbejdsgiver. De polske arbejdere kendte ikke landets sprog og de stedlige forhold og kunne derfor blive udsat for diverse overgreb. Der kunne opstå misforståelser med hensyn til lønnens fastsættelse og udbetaling, og de ydre forhold for arbejdernes indkvartering hos arbejdsgiveren gav ofte anledning til kritik. Jo større den fremmede arbejdsstyrke blev, jo mere nødvendigt blev det at bringe orden i forholdene. Behandlingen af de polske gæstarbejdere var et problem, der efter år 1900 mere og mere optog offentligheden. Fra tid til anden bragtes uhyrlige historier frem i aviserne. Offentlighedens interesse for polaksagen var medvirkende til at aktivisere myndighederne, og i snævert samarbejde mellem regeringen og en række fremtrædende landmænd blev der taget initiativ til gennemførelse af en lovgivning, der kunne hindre de mest iøjnefaldende misbrug.

(De i denne montage fremlagte avisudklip m.m. findes i indenrigsministeriets K.K.-kontor, sager vedr. loven af 21/8 1908 pakke I).

1) "Naadigherren og hans Trælle". Avisartikel fra sommeren 1906.

(Socialdemokraten 3/8 1906).

Bladets udsendte medarbejder skildrer i denne stort opsatte artikel, hvorledes nordjyske storagrarer skaffer sig billig polsk arbejdskraft. "Polaksagen" var godt stof i datidens socialdemokratiske blade.

- 2) Den socialdemokratiske politiker K.M.Klausen henleder folketingets opmærksomhed på den "Stærke Polakimport" i en tale i folketinget 12. okt. 1906.

Det var under finanslovsdebatten i okt. 1906, at K.M. Klausen tog til orde for en offentlig regulering af forholdene omkring de polske landarbejdere. Han foreslog bl.a. oprettelsen af et særligt arbejdsinspektorat, der kunne stå til rådighed for de mange polske landarbejdere, navnlig ved afslutning af arbejdskontrakter.

(Folketingstidende 1906-07 sp. 277).

- 3) Polske landarbejdere på Ellingegård nedlægger arbejdet og kræver at blive hjemsendt. Der afholdes forhør i Dragsholm politiret 20/6 1907.

Som ordfører for de polske landarbejdere på Ellingegård meddelte Michael Ruztük birkedommeren i Dragsholm, at de var blevet bortvist fra tjenesten på Ellingegård, og de krævede nu hjemsendelse ved politiets foranstaltning. Dagen efter afholdtes et forgæves mæglingssmøde på birkekontoret, hvor det bl.a. blev fremført, at man havde forbudt arbejderne at ryge tobak under arbejdet. De polske arbejdere fastholdt kravet om hjemsendelse. Striden gav anledning til en notits i Holbæk Amts Venstreblad, og sagen indberettedes til indenrigsministeriet.

- 4) Uroligheder blandt polske landarbejdere på herregården Nordfeld i juli 1907.

En sommerdag i 1907 opstod der uroligheder blandt de polske landarbejdere på herregården Nordfeld på Møn. Politiasistent Chr. Müller fra Stege blev tilkaldt for at optage forhør og dæmpe gemytterne. Arbejderne hævdede, at de ville nedlægge arbejdet da man krævede for meget af dem. De var dog ikke alle enige om arbejdsnedlæggelsen, og det kom til korporlige sammenstød mellem dem. Flertallet krævede dog hjemsendelse på politiets regning. Divergenserne på Nordfeld fandt vej til "Socialdemokraten", som 29/7 1907 offentliggjorde en artikel "Polsk Strejke paa Teatergrevens Gaard". Artiklen meddeler, at tirsdag aften afrejste saa de hvide Slaver under Politiledsagelse til Gedser, hvorfra de tyske Myndigheder besørger dem videre".

5) "Polakspørgsmaal og Patriotisme", en polemik i Politiken i november 1907.

På et møde i "Fyns Stifts patriotiske Selskab" havde gods-ejer H.E. v. Beck fra Stensø pr. Nakskov redegjort for de over-vejelser, der var i gang i indenrigsministeriet om en lovgiv-ning til beskyttelse af de polske landarbejdere. Godsejer Beck tilhørte en gruppe lollandske godsejere, der var positivt inter-esseret i at få bragt ordnede forhold til veje med hensyn til fremmedarbejderne. Den kendte idrætsmand J.P. Müller tog her-af anledning til at rette et hvast angreb på danske godsejere, som efter hans opfattelse bevidst holdt arbejdslønningerne ne-de for at tvinge danske landarbejdere til at udvandre og der-efter erstatte dem med endnu billigere polsk arbejdskraft. En mærkelig form for patriotisme, hævdede han. Godsejer Grü-ner fra Lille Svenstrup tog straks den tilkastede handske op og konkluderede, at hvis man af misforstået patriotisme und-lod at indføre udenlandsk arbejdskraft, ville resultatet blive milliontab for dansk landbrug.

Vedlagt brev fra godsejer Beck til assistent Viggo Haarløv, der sammen med departementschef Krieger havde deltaget i Odense-mødet. Som assistent i indenrigsministeriet havde Haarløv fået overdraget at forberede "polakloven".

6) Godsejer H.E. Beck, Stensø, orienterer lollandske landmænd om den kommende "polaklov".

Artiklen "Den galiziske Arbejdskraft" offentliggjordes i Nakskov Tidende 2/12 1907.

I den fremlagte artikel orienterer godsejer Beck lollandske roedyrkere om, at der fra næste arbejds-sæson vil blive forlangt, at man anvender de i Galizien autoriserede arbejdskontrakter. Beck håber, at den planlagte lovgivning vil skaffe fremmedar-bejderne beskyttelse mod misbrug, sunde boliger, afregningsbø-ger og forsikring mod ulykke og død.

Vægmontre nr. 3.

Forberedelserne til "polakloven" af 21/8 1908.

I sommeren 1907 gik indenrigsministeriets kommunekontor i gang

med at forberede udarbejdelsen af en lov vedr. den fremmede arbejdskraft, og som sagsbehandler udpegedes assistent, senere amtmand og stiftamtmand Viggo Haarlov, der siden 1896 havde gjort tjeneste i ministeriet. Når ministeriet fandt en eller anden avisnotits om de polske landarbejdere, skrev man straks til den pågældende retsbetjent for at indhente nærmere oplysninger. Endvidere anmodede man Statens statistiske Bureau om at indsamle et statistisk materiale ang. antallet af beskæftigede fremmede arbejdere. Materialet skaffedes til veje på basis af indberetninger fra landets mange retsbetjente. 1. aug. 1907 kunne det bearbejdede statistiske materiale oversendes indenrigsministeriet.

(De i denne montage fremlagte dokumenter findes i indenrigsministeriets K.K.-kontor, sager vedr. loven af 21/8 1908, pakke I).

1) Indenrigsministeriets skrivelse til herredskontoret i Pandrup, dat. 13/6 1907.

"Socialdemokraten" havde 9/6 1907 bragt en notits om et overfald på en polsk landarbejderske. Indenrigsministeriet ønsker nærmere oplysning om sagen, og herredsfogden svarer, at sagen er under undersøgelse, men at den vanskeliggøres, da pigen ikke forstår dansk. Man afventer den katolske præsts ankomst. Han vil kunne benyttes som tolk.

2) Skrivelse fra Statens statistiske Bureau, dat. 1/8 1907, hvorved man fremsender resultatet af den foretagne tælling af fremmede arbejdere i Danmark.

Det totale antal polske landarbejdere i sæsonen 1907 blev opgjort til 6.251 eller 1,8% af den samlede landarbejderstand. Der var dog stor forskel på Jylland og Øerne. På Lolland-Falster udgjorde polakkerne 9,7% af den samlede arbejdsstyrke. I Jylland var procenten kun 0,8.

3) Tabel I. Alm. oversigt over antallet af polske og galiziske arbejdere i Danmark i sommeren 1907.

Det fremgår af tabellen, at flertallet af fremmedarbejderne var kvinder, og at de fleste af dem var beskæftiget ved landbrugsarbejde.

4) Tabel II. Oversigt over de polske arbejderes fordeling efter størrelsen af de ejendomme, hvorpå de er beskæftigede.

Resultatet af tællingen er opstillet amtsvis og viser naturligvis, at det er de største landejendomme, som har beskæftiget de fleste fremmede landarbejdere.

5) Tabel III. Arbejderholdenes størrelse.

På basis af det indsamlede materiale har man nærmere beregnet størrelsen af den arbejdsgruppe, der var tilknyttet en enkelt ejendom. Man opererer med 6 grupper, nemlig ejendomme med 1-4 beskæftigede, med 5-9 arbejdere, med 10-14 arbejdere, med 15-19 arbejdere, med 20-29 arbejdere og med 30 arbejdere og derover.

6) Fotografi af Viggo Haarløv (1872-1931).

Haarløv virkede som assistent i indenrigsministeriet fra 1896 og udnævntes i 1909 til fuldmægtig. 1915 blev han amtmand i Ringkøbing og i 1920 stiftamtmand i Haderslev. Fotografiet, der i privateje, stammer fra amtmandstiden i Ringkøbing. Det var Viggo Haarløv, der udførte det forberedende arbejde med "Polakloven".

Vægmontre nr. 4.

"Polakloven" af 21/8 1908.

I løbet af sommeren og efteråret 1907 udarbejdede indenrigsministeriet forslag til en lov, der i fremtiden skulle sørge for at den udenlandske arbejdskraft i landbruget blev sikret mod økonomisk udnyttelse og i det hele taget dårlig behandling under det midlertidige ophold i Danmark. Forinden lovforslaget blev forelagt rigsdagen, sendtes det til udtalelse hos såvel justits- som landbrugsministeriet, og det blev ligeledes forelagt en række landbrugsorganisationer. Man var herefter klar til at udarbejde et endeligt forslag, som kom til behandling i såvel folke- som landsting. 21. aug. 1908 kunne indenrigsminister Sigurd Berg forelægge "lov vedr. anvendelse af udenlandske arbejdere i visse virksomheder samt

det offentliges tilsyn dermed" til underskrift af Frederik VIII. Ved denne lov blev det pålagt arbejdsgivere, der ønskede at anvende udenlandsk arbejdskraft, at anvende en af myndighederne godkendt arbejdskontrakt, og sundhedsmyndighederne (politiet) fik pålagt kontrol med de boligforhold m.m., hvorunder fremmedarbejderne kom til at leve under deres midlertidige ophold i Danmark.

(Samtlige i denne montre fremlagte dokumenter findes i indenrigsministeriets K.K.-kontor, sager vedr. lov af 21/8 1908 pakke I).

1) Erklæring af 31. okt. 1907 fra De samvirkende Landboforeninger.

Landboforeningerne holdt møde om sagen 30. okt. i Odense og sluttede sig stort set til forslaget. Dog fremførtes enkelte mindre ændringsforslag. Man frarådede således tvunget lægeeftersyn ved ankomsten, da det muligvis ville kunne afholde den fremmede arbejdskraft fra at søge arbejde i Danmark.

2) Det kgl. landhusholdningsselskabs erklæring af 31/10 1907.

Principielt fastholdt Landhusholdningsselskabet, at det kun var naturligt, at lovgivningsmagten interesserede sig for den udenlandske arbejdskraft, da denne var blevet en betydningsfuld faktor i landbrugets økonomi. Der burde derfor ad lovgivningsvejen gøres "hvad der kan gøres for at sikre og lette Landbruget Adgangen til i fornødent Omfang at erholde Arbejdskraft fra Udlandet, bl.a. også ved Foranstaltninger, der sigte til at modvirke slet Behandling af de fremmede Arbejdere her i Landet".

3) Formanden for "Ulykkesforsikringen af Landbrugets Arbejdsgivere i de danske Østifter" kaptajn J. Dons henvendelse til indenrigsministeriet, dat. 21/8 1907.

Under forberedelserne til loven af 1908 havde et udvalg af hollandske arbejdsgivere forhandlet direkte med de galiziske myndigheder, og der var fra disse fremsat ønske om etablering af en særlig ulykkesforsikring for de arbejdere, der søgte sæsonarbejde i Danmark. Kaptajn Dons meddeler nu indenrigsministeriet, at hans selskab er indstillet på at søge en særskilt ulykkesforsikring oprettet for udenlandske arbejdere. I lovforslagets § 8 godkendes dette forslag som en midlertidig ord-

ning, indtil der er gennemført en særlig lov om forsikring mod følger af ulykkestilfælde i landbrug, skovbrug, mejeri m.m.

4) Udkast nr. 4 til lov vedr. anvendelse af udenlandske arbejdere m.m.

Det fremgår af bemærkningerne til lovforslaget, at man på enkelte punkter i sidste omgang har ændret udkastet, efter at have modtaget landbrugsorganisationernes udtalelser.

5) Lov nr. 229 af 21. aug. 1908 vedr. "Anvendelse af udenlandske Arbejdere til Arbejde i visse Virksomheder samt det offentliges Tilsyn dermed".

Underskrevet af Frederik VIII og paraferet af indenrigsminister Sigurd Berg.

6) Fotografi af indenrigsminister Sigurd Berg (Kgl. Bibl.).

Venstremanden Sigurd Berg (1868-1921) var indenrigsminister i ministeriet J.C. Christensen 1905-08. Hans navn står under den kommunale valglov af 1908, og "polakloven" var ligeledes et betydeligt lovgivningsarbejde. Kort efter lovens underskrivelse indtraf Alberti-katastrofen, der medførte Sigurd Bergs tilbagetræden som minister.

Vægmontre nr. 5.

"Polaklovens" gennemførelse.

Den øverste tilsynsførende med "polakloven" var indenrigsministeriet, medens det lokale tilsyn udførtes af de stedlige politi- og sundhedsmyndigheder. Desuden anvendte man inspektorerne i samtlige fabriktilsynets landkredse. På Lolland-Falster, hvor antallet af fremmedarbejdere var særlig stort, fik den stedlige fabrikinspektør en særlig assistent. Indenrigsministeriet lod udarbejde autoriserede blanketter til arbejdskontrakter for forskellige grupper af fremmedarbejdere dels på dansk dels med tysk og russisk tekst. Man anerkendte endvidere 16/2 1909 en særlig sygekasse for fremmedarbejderne, og man tog initiativet til udsendelse af trykte beretninger om det offentliges tilsyn med anvendelsen af udenlandske arbejdere. Disse beret-

ninger udkom hvert år og bidrog til at holde offentlighedens interesse ved lige for et spørgsmål, der ofte havde givet anledning til megen kritik.

(Samtlige i denne montre fremlagte dokumenter findes i indenrigsministeriets K.K.-kontor, sager vedr. lov af 21/8 1908, pakke I).

1) Fortrolig skrivelse, dat. 1. febr. 1909 fra indenrigsministeriets kommunekontor til amtmanden over Maribo amt.

Indenrigsministeriet har modtaget oplysninger om indretning af arbejderboliger for udenlandske arbejdere, der ikke fyldestgør forskrifterne i loven af 21/8 1908. Der nævnes specielt nogle ejendomme ved Sakskøbing og Rødby. Amtmanden anmodes om at henlede politimesterens opmærksomhed på sagen, og at det i fortrolighed tilkendegives de pågældende arbejdsgivere at få forholdene bragt i orden inden sæsonarbejdernes ankomst.

2) Beretning fra indenrigsministeriet om det offentliges tilsyn med anvendelsen af udenlandske arbejdere i året 1909. Trykt.

Opslaget viser uddrag af politimestrenes indberetninger til indenrigsministeriet bl.a. om fremmedarbejdernes indkvarteringsforhold.

3) Arbejdskontrakt på tysk, godkendt af arbejdsministeriet i Lemberg (Galizien) 1907.

På et tidligt tidspunkt optog det danske gesandtskab i Wien kontakt med arbejdsmyndighederne i Lemberg (Galizien), hvorfra der kom mange arbejdere til Danmark. Man enedes om denne meget detaljerede arbejdskontrakt. Normalt var selve arbejdsstarifferne ikke optaget i de fortrykte kontraktblanketter.

4) Udenrigsministeriet meddeler 13. jan. 1908, at der er oprettet et dansk konsulat for Galizien med sæde i Lemberg, og at Baurath Alfred R.v. Zachariewiez er udnævnt til konsul.

Konsulatet blev oprettet for at løse en række praktiske problemer i forbindelse med hvervningen af galiziske landarbejdere til de danske sukkerroemarker.

5) Avisnotits om den danske konsul i Lembergs besøg på Lolland i sommeren 1908.

Udsnit af "Nakskov Tidende" 17/8 1908.

I sommeren 1908 gæstede konsul Zachariewicz Lolland, hvor han havde lejlighed til at tale med mange af de polske landarbejdere. Han blev også modtaget af de godsejere, som i den forløbne tid havde deltaget aktivt i arbejdet med at få tilvejebragt den nye "polaklov". Blandt andet besøgte konsulen hofjægermester Beck på Stensø.

Om konsulens privatforhold oplyser bladet, at han var en datter søn af den danske politiker C.N. David.

Vægmontre nr. 6.

"Polaklovens" revision i 1912.

Det var i 1908 blevet besluttet, at loven af 21/8 1908 skulle optages til ny forhandling senest i rigsdagssamlingen 1911/12. I henhold hertil tog indenrigsministeriet initiativet til en undersøgelse af lovens virkninger, og de udtalelser, man modtog fra såvel lokaladministrationen som interesserede erhvervsorganisationer, viste, at der stort set var tilfredshed med lovens virkninger. Ministeriet mente derfor at kunne indskrænke sig til at forelægge loven påny med visse mindre ændringer og tilføjelser, som måtte anses ønskelige og hensigtsmæssige. Lovforslaget færdigbehandles af rigsdagen i samlingen 1911/12 og blev underskrevet af Frederik VIII 1. april 1912.

(Dokumenter i denne montre findes i indenrigsministeriets K.K.-kontor, j. nr. 2722/1911).

1) Indenrigsministeriets cirk. af 9/2 1909 til samtlige amtmænd indeholdende nærmere regler om indretningen af de såkaldte "polakkaserner".

Polakloven af 21/8 1908 var til en vis grad en rammelov, og det blev nødvendigt fra tid til anden at supplere lovens bestemmelser med mere detaljerede regler. Det gjaldt især bestemmelserne om indretningen af boliger for fremmedarbejderne. I det

fremlagte cirkulære fastsættes mindstemålene for opholds- og soverums størrelse og luftindhold samt vinduers og korridorers dimensioner.

2) Indenrigsministeriets svar til folketingsudvalget, dat. 28/2 1912 om udgifterne til tilsynet med anvendelsen af udenlandske arbejdere.

Under forhandlingerne i folketingsudvalget om det forelagte udkast til en revision af "polakloven" ønskedes en redegørelse for udgifterne til tilsynet med fremmedarbejderne. Ministeriet kunne svare, at statens udgifter havde beløbet sig til ca. 7.000 kr. (arbejds- og fabriktilsynet) medens kommunernes udgifter (embedslægernes tilsyn) kunne opgøres til ca. 3.300 kr. Udgifterne varierede stærkt fra amt til amt. I Viborg var udgiften kun 16 kr., medens kommunerne i Maribo amt havde måttet betale 576 kr., trods alt et beskedent beløb på baggrund af de mange arbejdere, der havde haft ophold i amtet.

3) Betænkning fra folketingsudvalget, dat. 19/3 1912.

Udvalgsflertallet kunne godkende lovens forlængelse med den ændring, at det i fremtiden blev overladt ministeriet nærmere at træffe aftale om ordningen af myndighedernes tilsyn. Et mindretal bestående bl.a. af Th. Stauning og red. Wiinblad kunne ikke godkende, at forslaget ydede tilstrækkelig beskyttelse for mennesker, der ukendte med sprog og forhold tog arbejde i Danmark. Man ville derfor have strammere og mere ensartede regler for tilsynet. Man ville også gerne have et påbud indført i loven, at der skulle stilles en seng til rådighed for hver arbejder. Sengesteder til flere personer ville man ikke godkende. Dette kunne man imidlertid ikke gennemføre. Loven godkendte sengesteder for indtil to personer.

4) Lov nr. 67 om "Anvendelse af udenlandske Arbejdere".

Underskrevet af Frederik VIII og paraferet af indenrigsminister Jens Jensen-Sønderup. Loven trådte i kraft 1. jan. 1913.

5) Fotografi af Jens Jensen-Sønderup (Kgl. Bibl.).

Jensen-Sønderup (1862-1949) var indenrigsminister i ministeriet Klaus Berntsen fra 1910-13.

Vægmontre nr. 7.

Polakkerne på Bornholm.

I sidste halvdel af 1800-tallet er det de svenskfødte arbejdere der dominerer fremmedarbejdermilieuet på Bornholm. Man kan undertagelsesvis træffe norskfødte arbejdere, men de er sjældne. En mindre gruppe af tyske arbejdere har ligeledes fundet vej til Bornholm, og de har så godt som alle fundet arbejde enten ved stenbruddene eller ved kul- og teglværket i Hasle. I Hasle finder man i 1874 en tysk kulgraver fra Rhinprovinsen (det nævnes i kirkebogen, at han er katolik), der indgår ægteskab med en dansk-født enke. Ved kul- og teglværket i Hasle virkede en arbejderformand i 1876 fra Mecklenborg-Swerin, der ligeledes ægtede en dansk-født enke. De tyske kulgravere, som nævnes fra denne periode, stammer som regel fra Lippe-Detmold. Der er der flere af.

Efter år 1900 optræder en anden befolkningsgruppe blandt fremmedarbejderne på Bornholm, nemlig mænd og kvinder af polsk herkomst. Antallet af polakker når aldrig de højder, som kendes f.eks. på Lolland og Falster, men også på Bornholm finder de først og fremmest beskæftigelse inden for landbruget. Dog kan man også finde polsk arbejdskraft ved teglværkerne. De bornholmske landmænd, der beskæftigede denne fremmede arbejdskraft, havde imidlertid kun brug for en enkelt medarbejder eller et par stykker.

1) Svaneke byfogedarkiv. Fortegnelse over arbejdsgivere, der anvender udenlandsk arbejdskraft 1909-15.

Opslaget viser de enkelte ejendomme i 1910-11, der modtog og beskæftigede udenlandske, hovedsagelig østeuropæiske, fremmedarbejdere. Det mest almindelige var, at den enkelte ejendom modtog 1-2 fremmedarbejdere.

2) Opholdsbog for polsk markarbejderske Aniela Burek.

Udstedt i henhold til lov af 15/5 1875 i Antvorskov birk.

3) Rapport fra politibetjent S. Kure til politimesteren i Svaneke, dat. 24. april 1909.

Politibetjent Kure har efter ordre besøgt forskellige landejendomme for at kontrollere fremmedarbejdernes boliger og kontraktforhold.

Opslaget viser resultatet af undersøgelserne på en række gårde i Ibsker og Østermarie.

4) I henhold til lov af 1. april 1912 skulle arbejdsgivere, der ønskede at benytte udenlandsk arbejdskraft, foretage en skriftlig anmeldelse til den stedlige politimyndighed. Som eksempel på sådanne anmeldelser findes i montren en anmeldelse fra gårdejer Chr. Marcher på Frennegård og gårdejer R.M. Schou på Kjøllegård, begge i Ibsker sogn.

(Svaneke byfogedarkiv. Anmeldelser om udenlandske arbejdere 1909-17).

Vægmontre nr. 8.

Svenskere som jernbane- og dæmningsarbejdere.

Manglen på arbejdskraft ved landbruget var i lange perioder ikke uden sammenhæng med arbejdskraftforbruget ved tidens store anlægsarbejder, først og fremmest jernbanerne og dernæst jordarbejde i forbindelse med inddæmninger og digebygning. Den slags arbejde var hårdt, vådt og koldt, men i reglen noget bedre betalt end andet arbejde på landet. Mange danske karle indgik i de omrejsende hold af "jernbanebørster"! det viser bl.a. retsbetjentenes tilsynsprotokoller i de berørte områder. Samme protokoller indeholder tillige en stor mængde svenske navne, og oplysninger om de pågældendes alder, udseende og fødested bevirker, at materialet rummer muligheder for analyser på flere planer.

1) Vordingborg Sønder birk, protokol over arbejderne ved det sydsjællandske jernbaneanlæg 1869-70. Pag. 42-43.

Der angives arbejderens navn, fødested og hidtidige bopæl, signalement og ankomst og afgang ved arbejdet. En stor del af arbejderne var af svensk herkomst, se f.eks. na. 33: Elof Persson, Sverige, der tildeles signalementet "høj, stort bygget,

noget lys, lyse bakkenbarter, blå øjne, mærkværdige lange arme og store næver" - rigtig en person, der kunne tage fat!

2) Vordingborg Sønder birk. Kopibog for politiassistenten ved jernbaneanlægget Kalvehave - Masned Sund 1896-97. Pag. 36-37.

Opslaget viser, hvilke problemer, der kunne være med udlændinges opholdsbøger, ligesom det giver et eksempel (no. 28) på arbejdskraftens bevægelighed; Stenhugger Carl Johan Petersson født i Asarum i Sverige 16/6 1870 havde tidligere på året arbejdet i Thyborøn, senere ved jernbaneanlægene på Fyn, og havde endelig opholdt sig i København, hvorfra han var kommet til Vordingborgeggen.

3) Falsters Vester herred. Protokol over arbejdere ved digeanlægene på Sydfalster 1874.

Stormfloden og oversvømmelserne på Lolland og Falster i 1872 satte gang i dæmningsbyggeriet, og her som i andre egne af landet var der en del svenskere iblandt arbejderne. Protokollen, der er alfabetisk ført, viser, at de fleste arbejdere havde indenlandsk føde- og opholdssted, men på næsten hver side er der desuden et par svenskere.

Vægmontre nr. 9.

Arbejdsgiverorganisationerne og den udenlandske arbejdskraft.

Både før og efter århundredskiftet var der ved de store landbrug interesse for import af udenlandsk arbejdskraft. Det var ikke kun til roemarkerne, men i stor udstrækning også til malkning og andet almindeligt landbrugsarbejde. Mejeribruget var ekspanderet igennem årtierne før århundredskiftet, og det var en udvikling, som fortsatte. I begyndelsen supplerede man den danske arbejdskraft med svenske malkepiger, men efterhånden som disse i højere grad skaffede sig arbejde hjemme, måtte man se sig om efter andre ressourcer. Ved sukkerroedyrkingen blev det overvejende de polske piger, man tyede til, mens det inden for mejeribruget særlig blev russiske og finske piger man skaffede sig.

En kreds af landmænd, som var interesseret i import af udenlandsk arbejdskraft, havde sluttet sig sammen og dannet "Foreningen for tilvejebringelse af arbejdskraft for landbruget i Danmark", og denne forenings forhandlingsprotokol for 1901-09 opbevares i landsarkivet. På bestyrelsesmøde på Skandinavisk Hotel i København 10/10 1901 diskuterer man bl.a. ordlyden for trykte "bestillingssedler" på malkepiger. Det vedtages, at der bl.a. skal stå: "Foreningen gør de respektive husbønder opmærksom på, at det er aldeles nødvendigt at behandle de fremmede folk på en venlig og human måde, hvortil for finernes vedkommende hører, at der er varme på værelserne om vinteren". Har man mon regnet finnerne for mindre hårdføre end "importen" andetsteds fra ?

Forhandlingsprotokollen viser iøvrigt, hvordan arbejdet med at skaffe arbejdskraften foregik i praksis gennem bestyrelsens rejser og gennem korrespondance med agenter i de afgivende lande.

Denne forening ser ud til at have arbejdet parallelt med det i 1908 oprettede "Landsudvalg for anvendelse af udenlandske landarbejdere", i hvert fald indtil slutningen af 1909. Også denne forenings arkiv findes i landsarkivet. Da disse organisationer var landsdækkende giver arkivalierne mulighed for at ansue arbejdskraftspørgsmålet i større sammenhæng.

1) Forhandlingsprotokol for Foreningen for tilvejebringelse af arbejdskraft for landbruget i Danmark 1901-09.

Opslaget viser referatet af bestyrelsesmødet 30/9 1903, hvor man som første punkt på dagsordenen drøfter kvindeforeningernes henvendelse om at engagere en finsk kvinde til at besøge de finske malkepiger her i landet. Altså en person til varetagelse af den sproglige og sociale opgave, som den de katolske præster fik over for polakkerne.

2) Knuthenborg høsthold omk. 1900 (Lolland-Falsters stiftsmuseum).

Uden for roesæsonens højdepunkter arbejdede de polske piger med ved andet forefaldende landbrugsarbejde.

- 3) Meddelelse til indenrigsministeriet om oprettelse af Landsudvalget for anvendelse af udenlandske landarbejdere 17/6 1908.

Brevet er underskrevet af udvalgets første formand, godsejer Beck, Stensø ved Nakskov.

(Sager vedr. polakloven af 21/8 1908, indenrigsministeriets K.K.-kontor. RA).

- 4) Forhandlingsprotokol for Landsudvalget for anvendelse af udenlandske landarbejdere 1909-18.

Opslaget viser referater af to bestyrelsesmøder i sommeren og efteråret 1915. Krigen skabte betydelige vanskeligheder for arbejdskraftimporten og var på lidt længere sigt årsag til at importordningerne ebbede ud. Landsudvalget intensiverede sit arbejde for at skaffe medlemmerne den nødvendige arbejdskraft bl.a. gennem oprettelse af kontor i København, som det under punkt 1. meddeles på mødet 30/7 1915. 2. punkt ved samme møde afslører, at man ikke har kunnet skaffe folk til alle, der har ønsket det.

Vægmontre nr. 10.

Sæsonarbejderen bliver dansk statsborger.

Medens de bevarede arkivalske kilder gør det muligt ret nøje at fastslå indvandringen af fremmed arbejdskraft, er det ulige vanskeligere at finde ud af, om og hvornår den fremmede sæsonarbejder påny forlod landet. De kontrollerende myndigheder var mest interesseret i ankomsten og mindre i afrejsen. Meget tyder på, at adskillige personer i den ældste indvandringsbølge fra Sverige, slog sig varigt ned i Danmark, medens de svenske sæsonarbejdere fra tiden efter år 1900 i adskillige tilfælde vendte tilbage til hjemlandet. Dette har nok også været tilfældet med flertallet af sæsonarbejderne fra det sydlige udland.

- 1) Alfabetisk register over personer, der i årene 1850-1915 ved lov har erhvervet dansk indfødsret. Trykt.

I løbet af 65 år (fra 1850-1915) havde ialt 11.405 udlændinge opnået dansk indfødsret ved lov. Registeret indeholder bl.a. 6

sider med personer med navnet "Jønsson". I bopælsrubrikken forekommer endel bornholmske stednavne.

2) De svenske arbejderes stilling i Danmark, set med svenske øjne.

På opfordring af det svenske udenrigsministerium udarbejdede det svenske gesandtskab i København en udførlig redegørelse for de svenske arbejderes beskæftigelse i Danmark. Hovedindholdet af rapporten offentliggjordes 9/4 1908 af Stockholmerpressen. Redegørelsen indeholder en række værdifulde oplysninger om vilkårene, hvorunder de svenske arbejdere havde levet i Danmark, og hvilke arbejder de havde været beskæftiget med. I denne forbindelse oplyses, at Frihavnen ved København hovedsagelig var blevet udgravet af svenske arbejdere. Arbejdere af svensk herkomst havde ligeledes været højt værdsat ved mange danske teglværker. På grund af stigende arbejdslønninger i Sverige, var udvandringen til Danmark taget af i de seneste år, og mange svenske arbejdere bosatte sig ikke så ofte som tidligere i Danmark.

3) Svaneke byfogedarkiv. Journal over udstedte opholdsbøger 1875-91.

Opslaget viser, at der ved siden af de svenskfødte fremmedarbejdere også kom arbejdere til Bornholm fra europæiske lande. Fra april til oktober 1877 arbejdede således 5 tyske teglværksarbejdere på teglværket i Ibsker. De synes at være afrejst i samlet trop til deres hjemsted i Lippe-Detmold 11/10 1877. Protokollen viser også, at flere af de svenskfødte arbejdere var sæsonarbejdere, idet de rejste tilbage til Sverige efter et kortere eller længere ophold.

Vægmontre nr. 11.

Den mest omtalte fremmedarbejder i Danmark.

Omkring maj 1908 kom den russisk-fødte bagersvend Jan Andrejwicz til Danmark via Sverige. Han fik først arbejde som tjenestekarl hos gårdejer L. Beck, Højbjerggård i Søllerød sogn, men forlod pladsen i utide, og Beck tilbageholdt 25 kr. af hans løn. En kort tid tjente han på Tornebjerggård i Ejby sogn, men forlod

også denne plads i utide. I vrede afbrændte han gården og forsøgte at dræbe ejeren. Tilbage i København planlagde Bulotti sammen med tre andre et røveri hos gårdejer Beck. 9/11 indfandt man sig på gården, og under et opstået håndgemæng blev gård-ejer Beck dræbt med to pistolskud i hovedet. 26/2 1909 blev Bulotti dømt til døden, men højesteret ændrede dommen til livs-varigt tugthus.

(De udstillede dokumenter findes i Københavns amts nordre birks arkiv. Politidokumenter. Ekstrarets-sag vedr. Bulotti m.fl. nr. 1823/1908).

- 1) Beslaglagt russisk pas tilhørende Wladislaw Szadkowski, med-ansvarlig ved mordet på gårdejer Beck og idømt 12 års tugt-husarbejde.
- 2) Anklagerens skildring af mordet på gårdejer Beck.
- 3) Højesteretsdommen af 14/10 1909:

"Wasili Michael Karazoff, kaldet Johan Bulotti (Ballod), og-så kaldet Wladimir Constantinowitsch Davidoff bør hensættes til Tugthusarbejde paa Livstid".
- 4) Inspektionen for Horsens straffeanstalt bekræfter 22/10 1909, at Bulotti er modtaget i straffeanstalten. Bulotti henlevede sine sidste år på statshospitalet i Nykøbing S.

Udvalgt litteratur.

- Boyhus, Else-Marie, m.fl.: Sukkerroer 100 år på Lolland-Falster, heri bl.a. Svenske sæsonarbejdere s. 127-37 (Else-Marie Boyhus). (Lolland-Falsters historiske samfund 1973).
- Hvidt, Kristian: Flugten til Amerika, eller drivkræfter i masse-udvandringen fra Danmark 1868-1914. (1971).
- Kero, Reino: Ekonomiska faktorer som forklaringsgrund i emigrationsforskningen (Rapport til Det Nordiske Historikermøde i København 1971).
- Klessen, J.: Mine polakminder fra Lolland-Falster (Lolland-Falsters historiske årbøger 1949).
- Lolland-Falsters Stiftsmuseums vejledninger:
Polakkerne på Lolland-Falster
Sukkerroer, dyrkningens historie.
- Nellemann, George: Den polske indvandring til Lolland-Falster (Lolland-Falsters historiske årbøger 1967).
- Nelson, Helge: Studier över svenskt näringsliv, säsonarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen. Lund 1963.
- Åkermann, Sune: Intern befolkningsomflyttning och emigration (Rapport til Det Nordiske Historikermøde i København 1971).

Landsarkivet har tidligere udsendt:

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I-XXXVII samt 315 sider. 1966. Pris 24,00 kr. Udsolgt. 2. rev. udgave forventes udsendt foråret 1977.

I serien af »Foreløbige arkivregistraturer« (stencilerede) er tidligere udsendt:

Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919. 1964. Udsolgt.
Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919. 1964. Pris 8,00 kr.
Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919. 1965. Udsolgt.
Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Gl. Københavns amt. 1966. Udsolgt.
Gl. Roskilde amt. 1971. Pris 16,00 kr. Frederiksborg amt I. 1968. Pris 12,00 kr.
Frederiksborg amt II. Helsingør byfoged. 1974. Pris 20,00 kr. Præstø amt. 1970. Udsolgt. Sorø amt I. 1972. Pris 20,00 kr. Sorø amt II. 1973. Pris 20,00 kr.
Holbæk amt. 1973. Pris 20,00 kr.
Københavnske politi- og domsmyndigheder I. 1975. Pris 30,00 kr. II. 1976. Pris 30,00 kr. III. 1975. Pris 20,00 kr. IV. 1976. Pris 20,00 kr.
Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver. 1976. Pris 20,00 kr.
Lægdsruller ca. 1830 til ca. 1900 afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds. 1965. Udsolgt.
Ældre fængselsarkiver fra København og Møn. 1965. Pris 8,00 kr.
Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872. 1967. Pris 8,00 kr.
Kgl. bygningsinspektoratsarkiver 1856-ca. 1956. 1974. Pris 20,00 kr.
Bornholmske kirkebøger. 1968. Pris 8,00 kr.
Lolland-Falsterske kirkebøger. 1969. Udsolgt.
Helsingør stifts kirkebøger. 1971. Pris 20,00 kr.
Roskilde stifts kirkebøger I. Provstierne i Gl. Roskilde amt. 1972. Pris 20,00 kr. II. Provstierne i Holbæk amt. 1972. Pris 20,00 kr. III. Provstierne i Sorø amt. 1972. Pris 20,00 kr. IV. Provstierne i Præstø amt. 1973. Pris 20,00 kr.
Københavnske kirkebøger I-II. 1974. Pris 30,00 kr.
Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I. 1971. Pris 16,00 kr.
Københavnske lavsarkiver. 1971. Udsolgt.
Sjællandske og Lolland-Falsterske lavsarkiver. 1971. Pris 12,00 kr.

I serien af »Embedsetater« (stencilerede) er tidligere udsendt:

Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848-1970. 1970. Pris 4,00 kr.
Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-69. 1970. Pris 12,00 kr.
Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-72. 1972. Pris 12,00 kr.

I serien »Diverse publikationer« (stencilerede) er udsendt:

Oversigt over landsarkivets samling af kort og tegninger indtil ca. 1900. 1973. Pris 24,00 kr.
Sjællands landstings panteprotokoller 1632-1761: Registre fremstillet ved EDB. 1974. Pris 24,00 kr.

Anm.: Til samtlige priser skal lægges moms. Publikationerne kan rekvireres hos Landsarkivet for Sjælland m.m. Jagtvej 10. 2200 København N. Tlf. (01) 39 35 20, Postgiro: 7 02 32 00.

